

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

*О.В.Рєвніцева,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Постановка проблеми. Трансформація українського суспільства за час незалежності супроводжувалася змінами не лише економічного, а й соціального характеру. У 90-х роках минулого століття суттєві зміни відбулися у соціальній стратифікації суспільства, яка характеризувалася посиленою поляризацією та поширеністю низхідної мобільності, що привернуло увагу до вивчення феномену соціального виключення певних суспільних груп за ознакою матеріального забезпечення.

Економічне зростання останніх років актуалізує дослідження цієї тематики, адже підвищення матеріального добробуту автоматично не вирішує питання соціального включення населення в суспільне життя. Потребуються нові підходи до виявлення та вимірювання негативних суспільних явищ.

Останні дослідження та публікації. Дослідження соціального виключення в західних країнах проводяться тривалий час, оскільки дана проблема тісно пов'язана із проблемами дискримінації та обмеженого доступу до джерел підвищення добробуту та основних механізмів інтеграції в умовах постіндустріального суспільства. Як самостійний предмет дослідження соціальне виключення знайшло відображення у працях П. Абрахамсона, У. Бека, П. Стробела, З. Баумана та російських вчених Ф. Бородкіна, Т. Вершиніної, В. Герчикової, О. Пучкова, Н. Тихонової, Н. Чернініної.

До 2002 р. в Україні вивчення соціального виключення проводилося в межах досліджень бідності як певний наслідок зубожіння окремих категорій та груп населення. Цими питаннями займалися В. Хмелько, Н. Ільченко, Р. Жиленко. Останнім часом практично відсутні роботи з даної проблематики, проте проблема набуває дедалі більшої актуальності.

Формування цілей дослідження. В статті поставлено та послідовно вирішуються такі завдання:

- вивчення історії виникнення й обігу терміна «соціальне виключення» та з'ясування його суті;

- дослідження можливості застосування концепції соціального виключення в умовах України на сучасному етапі розвитку на базі всебічного аналізу праць зарубіжних та вітчизняних вчених з даної тематики.

Основний зміст. Дослідження соціального виключення є своєрідним продовженням вивчення бідності в розвинутих країнах, де головною цінністю суспільства проголошується людина і політика уряду орієнтована на задоволення потреб населення. Незважаючи на вищий рівень добробуту громадян цих країн, проблеми соціальної ізоляції є актуальними. При цьому великого значення надається виявленню найбільш уразливих суспільних верств.

Концепція соціального виключення була опрацьована в розвинутих європейських країнах для вивчення та опису становища специфічних меншостей населення. Поняття є неоднозначним, з'явилося в процесі еволюції уявлень і аналітичних категорій, здатних описувати процеси, що призводять до кризи чи розриву соціальних зв'язків індивідів з суспільством.

Зародженню концепції сприяли політекономічні та соціологічні теорії минулих років. Давню традицію в побудові різних схем відтворення добробуту та бідності мають макроекономічні теорії, зокрема, теорії «порочних кіл зубожіння», що зародилися у західних економічних колах в 40-і рр. ХХ ст. Вони пояснюють відтворення несприятливих обставин різних суспільств шляхом замкнених циклів у розвитку, в процесі яких суспільство проходить через ряд станів, повертаючись, зрештою, до вихідного. У соціології дана проблема знайшла відображення в роботах Маркса (теза про прогресуючу поляризацію та пауперизацію пролетаріату), М. Вебера в його розумінні нерівних «життєвих шансів», у неоеволюціоністських теоріях стратифікації, в теорії структуризації Е. Гіденса.

До громадського та наукового обігу поняття було введене французькими політиками і суспільствознавцями, проте впродовж 80–90-х років ХХ століття досить швидко поширилося у більшості європейських країн. На відміну від бідності, при визначенні соціальної ізоляції більше наголос робиться на процесійності (процесах маргіналізації, їх причинах та наслідках).

У пострадянських країнах дослідження соціального виключення практично відсутні.

Навіть за наявності певної кількості публікацій з даної тематики можна вважати, що в Росії також лише зароджуються такі дослідження. Після піонерських досліджень 1993–1998 рр. Н. Чернініної та досліджень Ф. Бородкіна, В. Герчикової, О. Пучкової, Т. Вершиніної реалізовано (або реалізуються) всього кілька порівняно невеликих регіональних проектів з проблем ексклюзії або тих, що з нею пов'язані певним чином (О. Балабанова — в Нижньому Новгороді, П. Романов — в Саратові, В. Пугін — в Архангельську тощо).

У дослідженнях соціального виключення можна виділити окремі напрями. Зокрема, питаннями нерівного доступу до освіти займалися Р. Коллінз, П. Бурдьє, П. Сорокін, Д. Константіновський, Ф. Шерега; нерівністю (щодо винагороди) в професійній сфері — Р. Мертон, Г. Батигін, Т. Заславська, М. Шабанова; настановами та типами економічної поведінки людей — О. Льюїс, П. Штомпка, В. Бойков, К. Муздибаєв; руйнуванням соціальних зв'язків — П. Лазарсфельд;

факторами та механізмами, що запобігають соціальній поляризації, — Р. Мертон, М. Руттер, Н. Мадж, Т. Шанін та ін.

До 2002 р. в Україні дослідження соціального виключення проводилися в межах досліджень бідності, проте останнім часом практично відсутні роботи з даної тематики. Головна складність використання концепції в Україні зумовлюється насамперед тим, що постає питання, наскільки нинішня ситуація в Україні може бути описана через призму концепції соціального виключення, оскільки дана теорія розроблена та ефективно працює в суспільствах постіндустріального типу, де на місце вертикальної стратифікації приходить горизонтальна.

В Україні до соціального виключення призводять наслідки кризових явищ розвитку економіки в минулому (бідність, проблеми працевлаштування) та недоліки соціально-економічного розвитку сучасного суспільства (при зростанні добробуту населення виділяються індивіди та групи, що є виключеними з певних соціальних інститутів). При цьому особливістю України є те, що бідність не призводить однозначно до соціального виключення, і соціально-ізольованими не завжди є бідні верстви населення. Тобто наявні явища бідності та соціальної ексклюзії у вітчизняному суспільстві перетинаються лише в певній площині.

Розглянемо детальніше основні положення концепції соціального виключення. На відміну від бідності, поняття соціального виключення акцентує увагу на нестачі у індивідів низки прав, обмеженості доступу до інституцій, що розподіляють ресурси, насамперед — ринку праці. Західні дослідники запропонували перелік громадянських прав, що склав основу для розробки концепції соціального виключення, а саме: право на допомогу при народженні, безпечний і здоровий життєвий простір, адекватне харчування, на доступну медичну допомогу, якісну практичну освіту, на політичну участь, на економічно продуктивне життя, захист від безробіття, на гідну старість та пристойне поховання [2, с.160].

Якщо дослідження бідності акцентували увагу на статичності явища (передусім недостатньому рівні споживання), то нова концепція зосереджує увагу на динамічних аспектах нерівності. В ній уводиться поняття «множинності соціальних проблем» — накопичення взаємопороджуваних життєвих обставин. Концепція активно орієнтована на практичну діяльність у сфері соціальної політики, спрямована на зміну способів подолання бідності з метою підвищення життєвих шансів певних груп населення. В концепції також наголошується, що зростання національного багатства саме по собі не вирішує проблеми накопичення несприятливих життєвих обставин. До них призводять не низькі доходи, а нерівність в них.

Соціальне виключення можна розглядати з різних позицій. З одного боку — як побічний, майже неминучий ефект розвитку сучасного суспільства. Ще у 60-х роках ХХ ст. американський соціолог Т. Парсонс вказував на те, що розвиток суспільства — це не що інше, як процес диференціації та все вужчої спеціалізації соціальних інститутів. У свою чергу, соціальні інститути вимагають від своїх учасників повної конформності (тобто підпорядкування). Зважаючи на величезну кількість у сучасному суспільстві інститутів, а також на суперечливість їхніх правил і норм, людина, яка дотримується стандартів одного з них, просто

вимушена «випадати» із інших. З другого боку, той же Т. Парсонс зазначав, що такий процес призводить до втрати людиною багатьох прав.

Європейські вчені ще більш категоричні: соціальне виключення, як правило, пов'язане з бідністю, — це прямий шлях до втрати громадянських прав. Людині, яка веде щоденну боротьбу за фізичне виживання, ніколи цікавитися громадським, політичним чи культурним життям суспільства. Водночас влада у цих сферах поступово зосереджується в руках вузького кола «професіоналів», і відокремленими від прийняття рішень стають вже не тільки соціально виключені, маргінальні групи, а й уся громада. Таким чином, соціальне включення є не менш важливим для громади, ніж для самих «виключених».

Термін соціальне виключення має багато варіантів свого перекладу: соціальне виключення, соціальне вилучення, соціальна ізоляція, соціальна ексклюзія. Одностайності щодо визначення самого поняття “соціальне виключення” не дійшли навіть його західні дослідники, а в галузевих словниках, у тому числі англomовних, сам термін з’явився порівняно недавно. Як зазначалося вище, у західній економічній теорії принцип виключення посідає певне місце в теоріях перерозподілу благ у суспільстві і є “процедурою, у результаті якої споживач “виключається” з числа покупців товару через те, що він готовий заплатити за нього суму меншу, ніж ринкова ціна”. Зокрема, відповідно до тлумачення Центру інформації з прав людини, соціальне виключення визнається протилежністю соціальної інтеграції. Зазвичай проявляється як результат дискримінації в сфері культурного розвитку, етнічного походження, сексуальної орієнтації тощо. Наслідками соціального виключення є бідність, ворожість між групами та відмова від таких необхідних соціальних гарантій, як освіта, охорона здоров’я, суспільна діяльність. Відповідно до визначення у Вікіпедії (вільній енциклопедії), соціальна ізоляція — соціальне явище, при якому відбувається відсторонення індивіда або соціальної групи від інших індивідів або соціальних груп внаслідок припинення або різкого скорочення соціальних контактів і взаємодій. У проекті Закону України «Про соціальну роботу» соціальне виключення — це реальне або уявне, повне або часткове вилучення суспільством зі своїх лав однієї особи або групи людей, позбавлення чи обмеження їх доступу до суспільних ресурсів, структур і інститутів.

Соціологи також акцентують увагу на економічній сутності поняття і визначають виключення як спосіб зведення бар’єрів, за допомогою яких професійні групи намагаються протидіяти представникам інших груп в отриманні тих чи інших привілеїв та переваг, хоча серед робіт останніх є приклади надання протилежній категорії — принципу включення — ролі однієї з політичних передумов інтеграції суспільства.

Найчастіше соціальне виключення розуміють як часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дають можливості цим індивідам чи групам відігравати в суспільстві значущу роль. При цьому було б помилкою вважати, що до соціально виключених належать тільки представники так званих найнижчих щаблів суспільства. Соціально виключеними слід визнавати всіх тих, чиє життя визначається ступенем байдужості та жорсткістю контролю з боку інших груп

суспільства, а не особистим вибором. Необхідні блага для цієї групи формуються за залишковим принципом, а інтереси враховуються лише в тому випадку, коли їх подальше ігнорування загрожує існуванню суспільства.

У найбільш загальному розумінні соціальне виключення означає невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності, що склалися в суспільстві, що зумовлюється передусім порушенням (невиконанням) чинного законодавства в умовах перехідного суспільства.

Як правило, характерними рисами соціального виключення визнають:

- низькі рівні споживання та доходу індивідів чи груп;
- обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту;
- переважно пасивний тип взаємодії з суспільством.

Крім того, вирішення проблеми соціального включення є неможливим без розуміння структури сучасного суспільства. Сучасна соціальна теорія в цьому контексті базується на ідеях російсько-американського вченого П. Сорокіна. Структура нашого суспільства — це система нерівності. Інакше кажучи, це ієрархія статусів, які є нерівними по відношенню один до одного. Люди певного статусу мають більше влади, ніж особи інших статусів. Статус одних дозволяє їм мати більше за інших грошей та авторитету. Водночас ця ієрархія в сучасному суспільстві не є сталою, а постійно змінюється. Одні люди (індивідуальна мобільність) чи групи (групова мобільність) піднімаються по щаблях соціальної нерівності (висхідна мобільність), інші опускаються (низхідна мобільність). При цьому деякі люди (чи групи осіб), залишаючи свою соціальну групу, тобто втрачаючи свій попередній соціальний статус, внаслідок різних причин вже неспроможні увійти до інших соціальних груп, тобто здобути новий статус. У такому разі особи взагалі випадають із соціальної ієрархії. Таких людей прийнято називати маргіналами, а групи таких людей, відповідно, маргінальними. Таким чином, соціальне включення може відбуватися двома шляхами. По-перше, шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб (висхідна мобільність), за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі сторони життя громади та суспільства в цілому. По-друге, шляхом повернення особи чи груп осіб до загальновизнаної соціальної ієрархії. У будь-якому випадку маємо справу зі спробою здобути новий соціальний статус, увійти до нових соціальних груп. Саме в цьому і полягає складність соціального включення, адже кожна соціальна група чинить опір входженню до неї нових членів, «виставляючи» так звані «соціальні бар'єри». Такими бар'єрами, залежно від групи, можуть бути гроші (певний їх обсяг), рівень культури, рівень освіченості, професійні навички, стиль життя тощо. Для їх подолання особа повинна, крім бажання, мати ще й достатні ресурси та готовність долати ці бар'єри.

Соціальне виключення можна розглядати за різними аспектами. Зокрема, вітчизняні дослідники Ільченко Н., Жиленко Р. пропонують розрізняти два види виключення, залежно від їх причин. По-перше, це виключення, пов'язані з вродженими статусами особи чи соціальної групи (національність, расова приналежність, стать, фізичні та розумові вади тощо), тобто з дискримінацією на расовому, національному чи гендерному рівнях. Другий різновид виключення пов'язаний зі статусами набутими, тобто тими, які особа набуває завдяки своїм

знанням, навичкам та здібностям впродовж свого життя. Враховуючи те, що в сучасному суспільстві саме ці статуси відіграють ключову роль, причини виключення, як і шляхи його подолання, слід шукати саме в цій площині.

У західній соціологічній традиції склалося два підходи до соціального виключення. Перший з них соціальне виключення розглядає в широкому розумінні, розглядає ексклюзію на макрорівні, з позицій суспільства. Цей підхід концентрується на відсутності доступу до механізмів інтеграції та робить акцент на тому, хто має владу виключати і кого при цьому виключають. Основною при цьому є дискримінація. Другий підхід розглядає соціальне виключення у вузькому розумінні, на мікрорівні, тобто аналізує стан носіїв соціального виключення і зосереджується на специфіці прояву життєвої ситуації членів цієї групи по відношенню до інших членів суспільства. На передній план уже виходить поняття «депривація». На практиці поняття «дискримінації», «депривації» та «соціального виключення» не відокремлюються в дослідженнях.

За результатами російського проекту «Регіональні моделі соціального захисту та їх вплив на соціальне виключення (на матеріалах Республіки Татарстан, Ростовської та Іркутської областей)» розроблена типологія соціальної ексклюзії, теоретико-методологічною основою якої слугувала концепція неекономічних форм капіталу П. Бурдьє. З позицій ресурсного підходу соціальне виключення визначається як відсутність у індивіда або групи того чи іншого виду капіталу, що може бути ресурсом для подолання ексклюзії. Виділяється три види ресурсів — економічний, соціальний та культурний. За мірою виключення/включення виділено 8 типів індивідів (груп). Типологія розроблена для вивчення особливостей ресурсної забезпеченості різних типів виключених, дослідження можливих заходів та розробки стандартів їх соціального захисту.

На 10-й конференції мікрофінансових організацій Мікрофінансового Центру в Центральній та Східній Європі і Нових Незалежних Штатах соціальне виключення розглядалося з двох позицій — як соціальне та фінансове. Соціальне виключення розглядалося як комплексний феномен, динамічний та багатогранний, що охоплює різні аспекти життя, до яких люди не мають доступу. Соціальне виключення призводить до неможливості отримати роботу, відсутності доходів, ізоляції в соціальних мережах, таких як родина, сусіди або громада, до неучасті в процесі прийняття рішень та зниження якості життя.

Фінансове виключення описують як відсутність доступу окремих осіб, сімей або груп населення до першочергових фінансових послуг у формі, що відповідає їх потребам. Причини та наслідки фінансового виключення можуть призвести до соціального виключення.

Соціальне виключення можна розглядати і за типом поселення — сільського та міського. Для міського найважливішим фактором є розрив соціальних зв'язків, самотність. До категорії виключених потрапляють мігранти, самотні літні та молоді люди тощо. Сільська ексклюзія пов'язана не лише з територіальною, а й з відсутністю розвинутої соціальної інфраструктури (основні фактори — недоступність медичної допомоги, низькі доходи, погані побутові умови, неможливість використання соціального захисту тощо).

За різними ознаками до соціально-виключених груп належать: бездомні, жебраки; безробітні; бідні; жінки (гендерна нерівність); інваліди, фізично хворі особи; хворі на соціально-небезпечні хвороби (СНІД, туберкульоз); психічнохворі люди; наркомани, алкоголіки; засуджені; релігійні групи; національні меншини; сексуальні меншини; діти-сироти в дитбудинках; особи без реєстрації; жінки з маленькими дітьми, особливо одинокі матері; вікові групи (молодь, люди похилого віку); самотні молоді та літні люди; домогосподарки; мігранти; особи, що мігрують всередині країни тощо.

Для України сьогодні актуальним є дослідження груп населення, що потрапляють до категорії соціально виключених внаслідок бідності. Групами, в яких особи мають вищу імовірність до соціального виключення, є наступні: безробітні; сім'ї з дітьми; фізично та психічно хворі; самотні люди (в сільських та міських поселеннях).

Для України сьогодні більшою мірою характерна низхідна соціальна мобільність, і до категорії соціально виключених потрапляють особи, що в минулому мали певний статус та засоби для самозабезпечення. Внаслідок зміни статусу та доходу розриваються соціальні зв'язки.

Також характерною є тенденція до утворення прошарку населення, де бідність супроводжує наступні покоління. Таким чином, проблема бідності набуває не лише економічного, а й соціального аспекту і стає соціально небезпечним явищем.

Для подолання соціального виключення серед населення необхідним є відновлення соціальних зв'язків. Лише шляхом надання соціальної допомоги відновити соціальні зв'язки у суспільстві неможливо. Передусім, необхідно спрямувати зусилля на забезпечення зайнятості населення (оскільки зайнятість дає як джерело доходу, так і сприяє соціалізації особистості), має бути державна пропаганда та підтримка родин. Необхідно забезпечити постійний моніторинг населення, що стає соціально виключеним. Такі дослідження є важливими з погляду виявлення основних проблемних суспільних груп, з'ясування чинників, що до цього призвели, з метою визначення напряму соціального регулювання, виявлення найбільш дієвих засобів впливу.

Проте для ідентифікації даних осіб потрібні обстеження, які дають змогу визначити чинники, що спричинили виключення, та з'ясувати масштаби поширення явища. Обстеження мають бути постійними, проводитися принаймні раз на 5 років.

Соціальне виключення доцільно вивчати як з точки зору причин його виникнення, так і наслідків (або ознак). Пропонуємо для України (вивчаючи явище насамперед серед бідних верств населення) виділити такі причини соціальної виключеності: відсутність стабільної роботи, що оплачується; нестабільність або недостатній рівень виплати соціальних трансфертів; проживання в сільській місцевості (внаслідок гірших можливостей працевлаштування та нерозвинутості інфраструктури обмежується задоволення матеріальних та духовних потреб); відсутність родинних зв'язків, спілкування з друзями та знайомими; неналежні житлові умови; належність до певної суспільної групи (дискримінація за статтю, віком, віросповіданням, національністю тощо); неналежний рівень здоров'я.

Основними наслідками (або ознаками) соціальної ексклюзії в Україні є: відсутність необхідної медичної допомоги у разі виникнення потреби; обмежений доступ до освіти; обмеженість задоволення культурних потреб; обмеження свободи слова, віросповідання; неможливість обирати місце проживання в межах країни; обмеження членства у громадських (або релігійних) організаціях; відсутність вільного часу та можливостей для організації дозвілля; ненормальні стосунки в родині, з друзями та знайомими, на місці роботи, навчання.

Метою дослідження має бути не лише вивчення динаміки соціального виключення, а й з'ясування його причин, їх змін, перетину явищ бідності та соціальної ексклюзії. Лише такі дослідження дають можливість сформувати зважену соціальну політику в галузі соціального виключення щодо певних груп населення.

Необхідно усвідомлювати, що наслідками соціального виключення є бідність, погіршення здоров'я, втрата громадянських прав, соціальні конфлікти, політичні конфлікти, громадянські війни, відсутність терпимості до етнічних та релігійних відмінностей, алкоголізм, наркоманія, розлучення, насилля, відтік наукових кадрів тощо. Утворюється замкнене коло наслідків на майбутнє, що спричинює увагу до даного суспільного явища з боку урядових та громадських інститутів.

Висновки. Варто зазначити, що основну увагу в дослідженні соціального виключення в Україні доцільно приділити соціальному виключенню з точки зору бідності, що спричинює вибір та оцінку причин і наслідків соціального виключення. Необхідним є пошук інструментів визначення та вимірювання поширеності явища. Процес подолання соціального виключення вимагає інтеграції відповідних цілей в систему соціально-економічної політики держави, має стати її невід'ємним елементом.

Перспективи подальших досліджень. В подальшому планується дослідити досвід інших держав у сфері подолання соціального виключення та розробити відповідні рекомендації для України.

Джерела

1. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // Understanding Social Exclusion. London: Oxford University Press, 2002. — P. 30 — 43.
2. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // Общественные науки и современность. — 2001. — № 2. — С. 158 — 168.
3. Ільченко Н., Жиленко Р. Соціальне включення: теорія і практика // Економічний розвиток громади. — 2006. — № 2. — С. 2 — 6.
4. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії рестравації капіталізму. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 66 — 77.
5. Погам С. Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1999. — Т. 2. — С. 140 — 155.

6. Тихонова Н.Е. Феномен социальной эксклюзии в условиях России. Статья подготовлена в рамках проекта “Бедность и социальная эксклюзия в России: региональные, этнонациональные и социокультурные аспекты” (Грант Intas, 98-1439).

7. Толстих Н.В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С.81 — 85.

8. Харченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 86 — 99.

9. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С.14 — 17.

Аннотация. В статье изучена история возникновения и распространения категории «социальное исключение», выяснены содержание данного понятия и подходы к его определению, проанализирована возможность использования концепции социальной эксклюзии в условия Украины.

Summary. This article sheds light on the history of the origin and spreading of the “social exclusion” category. It also outlines the essence of this notion and the approaches to its definition, and analyzes the possibility of the usage of the social exclusion conception in Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.02.2008 р.